

**ВИДИ ТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ
ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ**

У статті розглянуто ті аспекти структури та семантики тексту, які мають складати основний зміст відповідних тем шкільного курсу української мови. Особлива увага приділяється з'ясуванню природи та специфіки семантичної інформації тексту, механізму виведення прихованого смислу мовних одиниць з урахуванням референційних та комунікативних пресуппозицій.

Реалізація комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення мови в школі потребує суттєвого перегляду, уточнення та доповнення лінгвістичної складової змісту навчання. У сучасній лінгвістиці відбулася кардинальна зміна наукової парадигми: структуралізм поступився функціоналізмові.

Найвиразніше це виявилось в посиленні уваги до семантики мови, до функціонально-семантичних аспектів мовних одиниць. Зауважимо, що традиційно семантичні дослідження стосувалися насамперед лексики і лише згодом у поле зору семантистів потрапляє речення, а з часом і цілий текст. Так, якщо у „Словнику лінгвістичних термінів” говориться про значення окремих слів, словосполучень, фразеологічних одиниць та граматичних форм [1, с. 246], то автори „Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів” до цього ряду мовних одиниць долучають і речення [2, 151]. І лише визначення в енциклопедії „Українська мова” певним чином відбиває сучасні концепції розуміння семантики: „Семантика - план змісту в мові, що складається із значень мовних одиниць різних рівнів (морфем, слів, словосполучень, синтаксичних словосполучень і конструкцій, речень та ширших елементів тексту) і категорій” [3, 530].

Схожа картина спостерігається і в тій ділянці мовознавства, яка має широку назву лінгвістика тексту. Більшість робіт присвячується насамперед проблемам граматики, або синтаксису тексту, а вже згодом з'являються роботи, в яких порушуються питання семантики та стилістики тексту. Таке сучасне розуміння тексту фіксує енциклопедія „Українська мова”: „Текст як вища форма реального вияву комунікативної сутності мови має свою мікро- і макросемантику. Остання формується в результаті відповідного розподілу інформації на всій його глибині і складної взаємодії структурних одиниць тексту на семантичному рівні. З семантичною і структурною організацією тексту органічно пов'язана його стильова визначеність” [3,530].

Інтерес до зв'язного тексту був зумовлений, по-перше, діалектикою розвитку самої мовознавчої науки, яка на сучасному етапі виявляє пильну увагу до семантики мови, по-друге, практичними потребами суспільства: діалог з 6

ЕОМ, машинний переклад, автоматичне реферування тощо. Надзвичайно актуальним є вивчення структурно-семантичної організації тексту для навчальних цілей, зокрема розвитку зв'язного мовлення учнів. У шкільні підручники введено поняття „текст”, „види і засоби зв'язку речень у тексті” та ін., програмами з мови передбачено, що учні повинні знати лінгвістичні основи зв'язного мовлення.

Сучасна методика послідовно намагається наблизити викладання мови до потреб життя. Провідні методисти (В.Мельничайко, Л.Величко, Н.Грипас та ін.) переконливо довели, що недостатній рівень володіння навичками зв'язного мовлення значною мірою пояснюється недоліками у вивченні шкільного курсу граматики, який обмежувався вивченням синтаксично ізольованого речення. При цьому значно важливіші закономірності контекстного мовлення, які діють поза межами окремого висловлення, залишалися поза увагою. Брак системності породжує стихійність в оволодінні принципами побудови зв'язного тексту, що призводить до численних недоліків у мові учнівських творів та переказів, серед яких найчастіше виділяють: відсутність зв'язку між реченнями, між частинами тексту; відсутність поділу на абзаци, безсистемність у поділі; порушення послідовності, незавершеність тексту; повторення одних і тих думок; обмеженість засобів поєднання речень.

Цілком зрозуміло, що при вивченні синтаксису не можна обмежуватися розглядом автономних структур. У процесі мовлення речення взаємодіють і стають компонентами нового, більш складного утворення - тексту. Його структуру, засоби зв'язку вивчає лінгвістика тексту, найважливіші елементи якої, відповідно до чинної програми, мають вивчатися в середній школі.

З погляду синтаксису, мовленнєвий твір будується за певними правилами - регулярностями в структурі тексту. Більшість сучасних дослідників вважає, що в основі правильно організованого монологічного мовлення лежать не окремі речення, а великі, логічно й композиційно завершені блоки, які дістали назву складне синтаксичне ціле (ССЦ) або надфразна єдність (НФЄ). Як мінімальна супрасинтаксична одиниця НФЄ являє собою послідовність висловлень, об'єднаних семантичними та синтаксичними відношеннями.

У писемному тексті НФЄ звичайно збігається з межами абзацу. Абзац може членувати текст як на структурно-семантичній, так і на композиційно-стилістичній основі, об'єднуючи розрізнені факти або розчленовуючи повідомлення. Оскільки в стилістично нейтральному тексті один абзац включає в себе одну НФЄ, в шкільній практиці ці поняття доцільніше не розмежовувати. Відповідно, учень повинен орієнтуватися на абзацний відступ як на формальний показник межі НФЄ.

З погляду лінгвістики, текст - це об'єднана смисловим зв'язком послідовність висловлень. Основним у цьому продукті процесу мовленнєвої творчості є зміст, смислова інформація. Семантичною інформацією тексту (СІТ) називається набір відомостей, що змінюють або доповнюють уявлення адресата про зміст повідомлення. Тому, для прикладу, якщо людині на ім'я Петро сказати „Вас звати Петро”, то СІТ такого повідомлення дорівнюватиме

нулю.

На відміну від простої сукупності речень, текст відзначається структурною та семантичною єдністю, коли окремі висловлення об'єднуються сполучниками, повторами слів, словосполучень, однотипних структур, а також асоціативними зв'язками.

Важливою рисою тексту є зв'язність, яка на синтаксичному рівні виявляється в залежності побудови окремого речення від інших речень контексту. Є два основних види міжфразного зв'язку - ланцюговий та паралельний. При ланцюговому зв'язку рема (нова інформація) попереднього речення стає темою (данім) речення наступного:

Найбільший хижак - лев. —► Лев живуть в Африці. —> Тут багато заповідників.

При паралельному зв'язку кожне наступне речення по-новому характеризує спільну тему.

Лев - найбільший хижак.

I

Мого називають царем звірів.

i

Він виправдовує цю назву.

Ланцюговий зв'язок виражається переважно синтаксичними засобами: сполучниками, співвідношенням видо-часових форм дієслова, порядком слів у реченні, синтаксичним паралелізмом. Цей зв'язок є подібним до зв'язків у складному реченні.

Синтаксичні засоби тісно переплетені із засобами семантичними, якими переважно виражається паралельний міжфразний зв'язок. Семантична зв'язність тексту знаходить свій вияв насамперед на лексичному рівні. Зв'язний текст відрізняється від довільного набору речень частим використанням однакових або семантично близьких слів, тобто лексичним і синонімічним повтором. Крім того, смисловій консолідації сприяють слова-замісники - різні типи займенників, які заміщують назви предметів і явищ, згаданих у попередньому контексті. У реальному мовленні можна спостерігати доволі строкату картину синтаксичної організації тексту, та все ж типологічно важливі різновиди зв'язку залишаються визначальними.

Основне в тексті - смислова інформація, тобто набір відомостей, що змінюють або доповнюють уявлення адресата про зміст повідомлення. Текст містить різні види повідомлень (речення - один вид). Залежно від характеру повідомлюваного, виділяють три види смислової інформації: фактуальну, концептуальну та підтекстову.

Фактуальною називається інформація про факти, події, час і місце їх протікання. Ця інформація завжди виражається мовними одиницями в їх прямому, словниковому значенні.

Концептуальна інформація - це вираження авторського розуміння описаного, його тлумачення фактів. Вона виводиться з усього твору, причому в наукових текстах концепція (ідея) є ясно вираженою, а в художніх текстах допускає різні тлумачення, оскільки не завжди чітко і ясно виражена словесно.

Підтекстова інформація виникає завдяки властивості мовних одиниць містити в собі прихований смисл і виводиться з фактуальної інформації на основі породжуваних асоціативних та конотативних значень. Цей вид інформації є факультативним, однак він може набувати вирішального значення, особливо в текстах художніх творів.

Щоб простежити природу прихованої (імпліцитної) інформації, розглянемо, для прикладу, фразу „Найстарший син Миколи нарешті жениться”. Крім явно вираженої (експліцитної) інформації про факт одруження, з цього висловлення можна вивести ще такі судження:

1. Микола має ще не менше двох синів.
2. Одруження відбудеться у майбутньому.
3. Син - доросла людина.
4. Одруження є очікуваною подією.

Ці судження було виведено на основі знань про світ (у т. ч. і про мову). Вони можуть доповнюватися, як ми далі побачимо, знаннями про основні закономірності мовленнєвої поведінки. Таким чином, у повідомленні міститься інформація а) експліцитно виражена, поверхнева та б) глибинна, прихована, яку можна вивести з поверхневої структури шляхом нестрогих імплікацій. Для експліцитної ще застосовують термін фактуальна інформація, а для імпліцитної - концептуально-підтекстова.

У межах підтексту також виділяються свої різновиди. Підтекст, що сприймається на основі знань про світ, це підтекст референційний. Передумовою його виникнення є взаємопов'язаність об'єктів та явищ дійсності і - відповідно - взаємопов'язаність уявлень і понять про світ (тезаурусів) мовців. Отже: повідомлення про факт *A* здатне імплікувати у свідомості адресата факти *B, B, Г* і т. д. Умовою для цього є реальність відношень $A \rightarrow B, B, Г...$ у дійсному світі, а також наявність в адресата необхідних фонових знань. Останнє повинно обов'язково враховуватися адресантом, бо природа підтексту полягає в тому, що адресат сам приписує повідомленню певний зміст, добуваючи його елементи із власного інформаційного масиву.

В основі комунікативного підтексту лежать уявлення мовця про принципи та норми мовленнєвої комунікації. Найбільш загальними з них є чотири: осмисленість, цілеспрямованість, ситуативність та зв'язність кожного закінченого висловлювання. З урахуванням цього наша фраза-приклад допускає, крім уже названих, ще такі імплікатури:

5. Микола - людина, близька мовцеві за статусом та віком.
6. Описувана подія стосується і мовця (модальна позиція „нарешті”).

Експлікація (виведення) підтексту відбувається на основі виявлення пресуппозицій - уявних передумов речення, котрі треба прийняти, щоб воно вписалося в комунікацію як її структурна частина. Припущення про будову предметної ділянки висловлення, які треба прийняти для того, щоб осмислити його як повідомлення про фрагмент у цій предметній ділянці, це референційні пресуппозиції. Необхідні знання і припущення про обставини та умови (насамперед, цілі та наміри) акта комунікації, що забезпечуй, його комунікативну доречність, це пресупозиції комунікативні.

Імпульсом для пошуку підтексту, як правило, є різні відхилення від загальних принципів та ситуативних норм мовлення, а також порушення мовних норм. Завжди несуть у собі імпліцитний зміст мовні тропи та фігури.

Підтекст, напевно, має визначальну вагу в структурі художнього тексту (відоме порівняння з айсбергом). Різноманітні пропуски, недомовленості, незрозумілості, протиріччя, порушення певних норм утворюють у СІТ т. зв. смислові лакуни. Обігрування недомовленості, логічної суперечності особливо ефективно використовується в анекдотах, мовних жартах, напр.:

- *Це червона?* - *Ні, чорна.* - *А чому біла?* - *Бо зелена.*

Естетичний ефект цього жарту виникає через неназивання у референційній частині СІТ родового поняття „смородина” у розрахунку на обізнаність читача в тому, що незріла, зелена смородина (червона і чорна) є білою на колір. Таким чином зовні алогічний набір реплік завдяки відтвореному підтексту набуває прагматичної вмотивованості, а отже - приносить задоволення своєю формозмістовою довершеністю.

У референційній частині СІТ смислові лакуни виникають у разі, коли не називається факт *Б*, що витікає з факту *А* та стосується *В*. Невідповідність висловленого ситуативним параметрам стає поштовхом для заповнення смислових лакун у комунікативному змісті повідомлення, напр.:

- *Ти не міг би позичити сто гривень?* - *Міг би, а в кого?*

Анекдот побудований на обігруванні двох значень лексеми *позичити*: 1) „брати в борг” і 2) „давати в борг”. Комунікативні пресуппозиції передбачають реалізацію значення (1) у першому висловленні, оскільки репліка належить позичальникові й адресована евентуальному кредиторіві. За комунікативною нормою в його репліці має реалізовуватися значення (2), однак цього не відбувається, як можна здогадатися, через небажання останнього дати гроші.

Як бачимо, і тут естетичний ефект досягається завдяки вмілому, розрахованому на співтворчість читача використанні підтексту, цього невичерпного джерела енергетики словесної творчості.

Отже, в межах СІТ виділяється експліцитне значення, тобто зміст, безпосередньо виражений сукупністю мовних знаків, що складають дане повідомлення, та імпліцитне значення - смисл, який прямо не втілено в узуальних значеннях мовних одиниць, а добувається з висловлення при його сприйнятті. Імпліцитні значення містяться в підтексті: референційному (який стосується референтної ситуації, відображеної у висловленні) та комунікативному (входить до комунікативного змісту висловлення, співвідноситься з ситуацією та учасниками мовленнєвого акту). З'ясування природи імпліцитної частини СІТ та психолінгвістичних механізмів її експлікації є однією з важливих передумов успішної роботи з розвитку зв'язного мовлення, запорукою адекватного сприйняття текстового повідомлення, без чого неможливе естетично повноцінне прочитання творів художньої літератури.

Список використаної літератури

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. - К.: Вища шк., 1985.-360 с.
2. Єрмоленко С.Я. та ін. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. - К.: Либідь, 2001. - 224.
3. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Укр. енцикл., 2000. - 752 с.

С.А.Бузько
аспірант

ПРЕДИКАТИ ДІЇ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ

У статті розглянуто особливості функціонування предикатів дії в структурі українських прислів'їв; простежено вплив семантики предиката на зміст та структуру висловлювання; показано важливу роль предиката при створенні образів та асоціативних зв'язків, за допомогою яких прислів'я відтворюють найістотніші реалії дійсності.

Глибоке й повне розуміння витворів усної народної творчості сучасним читачем вимагає адекватного сприйняття мовної своєрідності фольклору, що викликає певні труднощі навіть у філологів. Останнім часом мова фольклору, зокрема паремій, яка несе в собі глибоку різнопланову інформацію про етнос, стає предметом зацікавленнь багатьох дослідників. Вивчення мови фольклору поглиблює теорії лінгвістики та етнолінгвістики, стимулює багатопланове осмислення надбань уснопоетичної творчості, універсальних та унікальних явищ їх основних жанрів [5, 49]. Однак варто відзначити, що своєрідна мова фольклору ще недостатньою мірою залучається до реконструкції культурно- історичних реалій і не досить широко використовується під час вивчення проблем загальнолінгвістичного характеру. Водночас необхідно акцентувати на тій важливій ролі, яку відіграє мова фольклору в реконструкції елементів протокультури та в розробці проблем теорії літературної мови, її національних варіантів [7, 37]. Протягом останніх кількох десятиліть, у період так званого „етнічного ренесансу” [8, 168], поширюється принцип вивчення мови як продукту людської культури в нерозривному зв'язку з цією культурою та на широкому тлі історії носіїв мови. З цього погляду мова різних жанрів фольклору, які відбивають традиції, що своїм корінням сягають далеко в історію, посідає особливе місце серед інших форм існування мови (діалектів, літературного стандарту) [1, 11].

Нашу увагу привернула мова українських народних прислів'їв - одного з найдавніших жанрів усної народної творчості, який упродовж багатьох століть виявляв здатність нашого народу осмислювати й відбивати найтипівіші сторони різних сфер життя, побуту, праці, явищ природи тощо. Важливим у цьому плані нам видається дослідження особливостей семантики предикатів у структурі українських прислів'їв, оскільки саме ці структурні компоненти паремій значною мірою визначають їх зміст.